

ДО 100-РІЧЧЯ НАН УКРАЇНИ

Від редакції

Редакційна колегія «Українського географічного журналу» започатковує спеціальну рубрику «До 100-річчя Національної академії наук України», яке відзначатиметься у 2018 році. За роки існування Академії відбулося нарощування наукового потенціалу держави і формування наукових шкіл у багатьох галузях науки, у тому числі й географії. У статтях цієї рубрики, присвячених як окремим персоналіям, так і тематично спрямованим, будуть висвітлюватися здобутки науковців-географів НАН України.

УДК 911.3:910.1

doi: 10.15407/ugz2016.04.003

В.П. Нагірна

Інститут географії Національної академії наук України, Київ

НАУКОВІ ЗАСАДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У ПРАЦЯХ АКАДЕМІКА М.М. ПАЛАМАРЧУКА ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНИХ УМОВАХ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мета публікації – висвітлити результати наукової діяльності видатного українського вченого-географа, засновника географічного підрозділу в Українській академії наук, академіка НАН України Максима Мартиновича Паламарчука, 100-річчя від дня народження якого минає цього року. Показано його внесок у вивчення важливих проблем територіальної організації суспільства, значення його наукових надбань для розвитку географічної науки, пошуку шляхів підвищення соціально-економічного розвитку України, вдосконалення територіальної структури виробництва і розселення населення. Творчий доробок М.М. Паламарчука включає розроблення теорії промислового й агропромислового комплексоутворення, структурний аналіз і типізацію територіальних комплексів, опрацювання концепції територіальної організації суспільства, виявлення закономірностей взаємодії суспільства і природи з позицій географічної науки. Вчений розробив загальногеографічну теорію – геокомплексологію, визначив суть формування і компонентну структуру суспільно-територіальних комплексів. Обґрунтовано напрями формування структури господарства незалежної України і використання концепції територіальної організації суспільства при розробленні стратегії її розвитку в сучасних умовах.

Ключові слова: територіальна організація суспільства; виробничо-територіальний комплекс; суспільно-територіальний комплекс; закономірності взаємодії природи і суспільства.

V.P. Nagirna

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SCIENTIFIC BASES OF THE TERRITORIAL ORGANIZATION OF SOCIETY IN THE WORKS OF ACADEMICIAN M. M. PALAMARCHUK AND THEIR RELEVANCE IN MODERN CONDITIONS

The purpose of this publication is to highlight the results of scientific activities of the outstanding Ukrainian scientist and geographer, the founder of the geographic divisions of the Ukrainian Academy of Sciences, academician of NAS of Ukraine Maksim Martynovich Palamarchuk, the 100th anniversary of whose birthday this year. It shows his contribution to the study of important problems of territorial organization of society, the importance of his scientific achievements for the development of geographical science, the search for ways to improve the socio-economic development of Ukraine, improvement of the territorial structure of production and population settlement. The creative contribution of M. M. Palamarchuk includes the development of the theory of industrial and agro-industrial complex formation, structural analysis and typology of territorial complexes, study of the concept of the territorial organization of society, identifying patterns of interaction between society and nature from the standpoint of geographical science. Scientist developed the common geographical theory – geocomplexology. The achievements define the essence of formation and component structure of the socio-territorial complexes. It substantiates the directions to form economy structures of independent Ukraine. Also, those works were touching the concept of society territorial organization at time of creation the strategy development of Ukraine in the contemporary world. The directions of formation of structure of economy of independent Ukraine and the use of the concept of territorial organization of society in the development of strategy of development in modern conditions.

Keywords: territorial organization of society; production-territorial complex; socio-territorial complex; regularities of interaction between nature and society.

З іменем академіка М.М. Паламарчука (22.10.1916 – 26.02.2000) пов'язаний новий якісний поворот у розвитку суспільної географії в Україні у другій половині ХХ століття. Особливе місце в наукових працях вченого посідають теоретико-методологічні дослідження. Вони охоплюють такі важливі питання,

як обґрунтування парадигми і концепції суспільної географії, визначення напрямів фундаментальних і прикладних суспільно-географічних досліджень, географічні аспекти взаємодії природи й суспільства, формування суспільно-територіальних комплексів і систем, їх структурний аналіз, теоретичні основи й принципи соціально-економічного районування. М.М.Паламарчук є засновником наукової школи «Географічні основи вдосконалення територіальної організації суспільства та комплексоутворення в матеріальному виробництві». Ідеї та напрацювання з цих питань залишаються актуальними дотепер.

Згідно з науковою методологією вчений визначає *суспільну географію* як науку, що вивчає територіальну організацію виробництва і розселення населення, просторові процеси і форми організації життєдіяльності людей. Важливими її науковими категоріями є територіальний поділ праці, розміщення виробництва, виробничо-територіальні комплекси, економіко-географічне положення та ін. Головні об'єкти досліджень – виробничо-територіальні комплекси (різних типів), економічні райони, країни як виробничо-територіальні комплекси [4, с. 8]. Отже, предметом вивчення суспільної географії є територіальна організація суспільства. Основна мета цієї науки, як вказував автор, – пошук шляхів підвищення продуктивності суспільної праці на основі ефективного використання території і ресурсів, розміщення виробництва, його оптимальна територіальна концентрація, поєднання спеціалізації і комплексного розвитку території, раціональна територіальна організація населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

На переконання М.М. Паламарчука, суспільна географія відіграє дедалі більшу роль у розробленні наукових засад управління територіальним розвитком і територіальної організації суспільства. Це зумовлено посиленням глобалізації, інтеграцією держав у світове господарство, обмеженістю сировинних ресурсів, необхідністю раціонального їх використання, а також ускладненням взаємодії суспільства з природою, погіршенням екологічної ситуації [4, с. 11].

До фундаментальних доробок суспільної географії вчений відносив: розвиток теорії виробничо-територіального комплексоутворення, методичні розробки для дослідження окремих видів промислових комплексів; теоретико-методичні основи вивчення агропромислових комплексів; виявлення систем розселення і розвиток теорії географії населення; розроблення методів аналізу структури суспільно-територіальних комплексів; поєднання в суспільно-географічних дослідженнях завдань удосконалення територіальної організації суспільства і раціоналізації природокористування.

Дослідження територіальної організації суспільства, вважав М. М. Паламарчук, є важливим підґрунтям у підготовці стратегічних програм розвитку господарства, комплексного соціально-економічного розвитку території, у створенні інформаційної бази для територіальних та інших органів управління, розробленні територіальних схем районного планування і розселення населення, складанні генеральних планів розвитку міст. Для цього необхідно ширше застосовувати системний підхід, нові методи суспільно-географічних досліджень.

М.М. Паламарчук вбачав особливу роль суспільної географії як науки про територіальну організацію суспільства у продукуванні знань, які могли б використовуватися на освітянській ниві при підготовці фахівців з питань розвитку економіки, соціальної сфери, агропромислового комплексу, а також управління регіональним розвитком, особливо при здійсненні планування, програмування, проектування, обґрунтуванні стратегій розвитку країни та її регіонів.

Основою територіальної організації суспільства є територіальна структура інтегрованих суспільно-територіальних комплексів. Академік М.М. Паламарчук розробив загальногеографічну теорію – *геокомплексологію*. Це наука про комплекси, геосистеми в ландшафтній оболонці. Суттю цієї науки є вивчення об'єктів і явищ у їх взаємозв'язках, у розвитку, широко застосовуючи системний підхід. Будь-яку регіональну виробничо-територіальну систему слід розглядати в контексті загальнодержавного суспільно-територіального комплексу, який, у свою чергу, є частиною світового господарства. Геокомплексологічна концепція дає змогу досліджувати географічні (у тому числі суспільно-географічні) аспекти складних проблем взаємодії суспільства і природи через структуру різних типів комплексів. Вони є реальними об'єктами матеріального світу, а не уявними, суб'єктивно виділеними дослідниками утвореннями для розв'язання певних наукових або практичних завдань, як стверджували у свій час прихильники хорологічної концепції¹ [4, с. 31 - 32].

¹ Хорологічну концепцію дослідження географічних об'єктів і явищ, у тому числі комплексів, обґрунтував німецький географ А. Гетнер (1859 – 1941) у праці «Географія, її історія, суть та методи»(1927).

На основі теорії геокомплексології, аналізу великого фактологічного матеріалу вчений розкрив глибинні фундаментальні властивості й відношення суспільно-географічних явищ, сутність структури, внутрішніх якостей і зв'язків досліджуваних об'єктів. Його теоретичний доробок ґрунтувався на глибоких емпіричних дослідженнях, узагальненні наукових результатів, їх систематизації та виявленні закономірностей розвитку. Спираючись на геокомплексологічну концепцію, було опрацьовано теорію виробничо-територіального комплексоутворення, розроблено основні напрями суспільно-географічних досліджень, виявлено суть і особливості територіальної організації суспільства.

У монографіях, написаних у результаті наукових досліджень, що проводились в 70 – 80 рр. ХХ ст., виявлено принципи комплексоутворення, дано визначення виробничо-територіальних комплексів, показано форми їх територіального зосередження і обґрунтовано напрями розвитку. В основу дослідження комплексів покладено їх структурний аналіз у галузевому, функціональному і територіальному аспектах.

Виробничо-територіальний комплекс автор трактував на той час як «поєднання і територіальну спільність виробництв, що мають сталі технологічні й економічні зв'язки» [8]. З часом це визначення зазнавало змін внаслідок появи нових реалій, зміни умов господарювання, що спричиняло відповідно поглиблення досліджень, розширення їх аспектів, однак суть виробничо-територіального комплексоутворення в основних своїх рисах не змінилася дотепер.

Згодом, наприкінці творчого шляху Максима Мартиновича (1991 – 1998 рр.), що припав на період здобуття Україною незалежності, переходу її до ринкової системи економіки, перед вченим постала необхідність врахування в процесі досліджень нових чинників і пріоритетів соціально-економічного розвитку країни, наближення наукового пошуку до вирішення проблем не тільки географічної науки, а й запитів суспільства, практичної діяльності. Саме в цей час академік М.М. Паламарчук впроваджує поняття «*суспільно-територіальний комплекс*» (СТК), що охоплює не лише виробничу, соціально-економічну складові, а й компоненти, що утворилися внаслідок взаємодії суспільства і природи.

Суспільно-територіальні комплекси - це така територіальна частина суспільства, яка розвивається в конкретних природно-географічних умовах і являє собою єдність, що склалася або ще формується на основі закономірностей розвитку суспільства та взаємодії суспільства і природи. За структурою СТК – цілісна, територіально взаємопов'язана сукупність населених місць, соціальних, виробничих, природних об'єктів, що управляються суспільством. Для СТК властива цілісність території й чітко окреслені межі [4, с. 33].

Основними компонентами, які характеризують функціональну взаємодію в СТК та їхню якісну визначеність, на думку вченого, є: 1) виробничі; 2) обслуговування населення; 3) науки й проектування; 4) підготовки кадрів; 5) управління; 6) поселенські, природні і природоохоронні об'єкти. Дослідження цих компонентів і функціональних зв'язків між ними дає змогу визначити ступінь комплексності й раціональної територіальної організації суспільно-територіального комплексу. Такі дослідження є важливими при розробленні стратегічних програм розвитку регіону (країни), збалансованості соціально-економічного розвитку території тощо.

Одним із суттєвих наукових результатів, отриманих академіком М.М. Паламарчуком, є виявлення таких *закономірностей взаємодії природи й суспільства*:

1) обмеженість самовідновлення природи і саморегулювання її змін під впливом суспільства; 2) закономірність взаємозумовлених ланцюгових змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності; 3) поєднання суспільних і природних елементів, утворення цілісностей.

Слід зазначити, що ця проблема нині є ключовою у розвитку людства. За участю учених, у тому числі й Інституту географії НАН України, розроблено концепцію збалансованого (сталого) розвитку, спрямованого на збереження існуючого природного потенціалу при одночасному продовженні поступального соціального й економічного розвитку суспільства [10]. Це важливе, як на той час, наукове досягнення вченого в розвитку географічної науки, що було пов'язане з посиленням впливу антропогенних чинників на природу, з позицій удосконалення територіальної організації суспільства. Виявлення названих закономірностей взаємодії суспільства і природи дало змогу по-новому підійти до процесу формування виробничо-територіальних комплексів, зокрема агропромислового, водогосподарського, лісопромислового, рекреаційних, як складних еколого-соціально-економічних систем.

Загалом творчий доробок академіка М.М. Паламарчука включає такі основні напрями (за оцінкою професора О.І. Шаблія [2]): 1) розроблення теорії промислового комплексоутворення, структурного аналізу і розміщення промисловості [9]; 2) вивчення впливу мінеральних ресурсів на формування промислових комплексів в Україні (разом з І.О.Горленко[3]); 3) дослідження функціональної структури промислового комплексу (разом з Н.П. Процько [7]); 4) дослідження територіальної структури промислового комплексу економічного району (разом з К.О. Ташуком [6]); 5) дослідження теоретичних проблем формування і територіальної організації агропромислових комплексів (співавтори О.М. Паламарчук, Р.О. Язиніна [8]) і агропромислового комплексу України (співавтори В.П. Нагірна, В.М. Паламарчук, І.М. Пушкар [1]); 6) розроблення концепції виробничо-територіальних та суспільно-територіальних комплексів, їх типізації та використання для цього апарату математичної логіки і теорії множин (разом з О.М. Паламарчуком[5]).

Крім цього, до фундаментальних здобутків ученого можна віднести також: розроблення концепції територіальної організації суспільства і виявлення закономірностей взаємодії природи й суспільства з позицій удосконалення його територіальної організації і раціонального природокористування.

Вчений розробив основні стратегічні напрями формування структури суспільно-територіального комплексу незалежної України:

1. Пріоритетний розвиток АПК. Саме АПК є однією з найважливіших основ для розвитку України як незалежної держави. Природною основою для цього є українські чорноземи. Треба використати науково-технічний потенціал у галузях АПК, трудові традиції і любов українського народу до хліборобської праці. Необхідно обґрунтувати перспективну структуру АПК, налагодити виробництво сільськогосподарських машин, засобів захисту рослин, створити сучасну промисловість з перероблення сільськогосподарської сировини, організувати зберігання сільськогосподарської продукції, домогтися раціональної структури посівних площ. В Україні потрібно досягти таких масштабів виробництва, щоб вона перетворилася на одну з найбільших баз продовольства міжнародного значення. Основою експорту мають бути розвиток таких спеціалізованих АПК, як цукропромисловий, олійно-жировий, плодоовочепромисловий, льонарський комплекси. Вихід з економічної кризи, стверджував учений, розвиток усієї економіки, добробут населення залежить від якнайшвидшого розв'язання проблем сільського господарства, сільського життя, інтенсифікації АПК. Всі ці положення нині є ключовими не тільки в розвитку аграрної сфери економіки, а й країни загалом.

2. Орієнтація структури матеріального виробництва на соціальні потреби населення. Необхідно здійснювати великомасштабний перерозподіл матеріальних, фінансових і трудових ресурсів на користь галузей і виробництв, що працюють на споживчий ринок. У цьому напрямі важливе значення має розвиток малих виробничих підприємств.

3. Різке зменшення енергоємних виробництв, переспеціалізація деяких з них. Вчений акцентує увагу на реконструкції підприємств чорної металургії, зменшенні її частки у промисловому виробництві й споживанні електроенергії, економії її витрат, а також палива в усіх галузях економіки – в промисловості, сільському господарстві, транспорті, житлово-комунальному господарстві. Ця проблема нині є нагальною не лише у розвитку економіки країни, а й вирішенні питань життєдіяльності населення.

4. Структурна перебудова машинобудівного комплексу – найважливішої ланки економіки України. Від цього залежать, зазначав учений, її ефективність, зайнятість населення, використання науково-технічного потенціалу, розвиток зовнішньоекономічних відносин тощо.

Слід зазначити, що нині це питання потребує особливої уваги і кардинальних змін, оскільки Україна має позиціонувати себе у світі не тільки як аграрна країна, а й як важливий суб'єкт постіндустріальної економіки з використанням сучасних досягнень науки і техніки, зокрема ІТ-технологій, енергозощадження, раціональної організації виробництва, його соціальної орієнтації. Україна має всі можливості для розвитку таких галузей машинобудування, як космічне машинобудування, авіабудування, суднобудування та інші, з якими країна може вийти на світовий ринок.

М.М. Паламарчук піднімає питання про конверсію підприємств воєнно-промислового комплексу (ВПК), оскільки в Україні у складі Радянського Союзу значна частина стратегічно важливих галузей машинобудування була спрямована на виробництво для військових потреб. Вчений вказує на важливість конвертації ВПК в напрямі виробництва предметів народного споживання, складних приладів для різних галузей економіки, формування науково-промислових комплексів на базі підприємств ВПК.

Безумовно, академік не міг на той час уявити, що військова загроза з боку Російської Федерації, анексія АР Крим, військові дії на Донбасі змусять розвивати оборонну галузь, створювати власний ВПК для захисту

України як незалежної суверенної держави, використовуючи наявний потенціал, значно удосконаливши та осучаснивши її рівень.

У перші роки незалежності України науковець особливу увагу звертав на комплексне використання всіх видів сировини, особливо мінеральної і сільськогосподарської, зменшення матеріало-, праце- та енергоємності продукції і проведення відповідних змін у структурі виробництва, вдосконалення його територіальної організації, створення виробничо-територіальних систем. Під час розгляду проблем формування структури суспільно-територіального комплексу України М.М. Паламарчук наголошував на ролі науки про територіальну організацію суспільства, на чіткій координації роботи спеціалістів – представників економічних, технічних, сільськогосподарських та інших наук, вивченні економічних зв'язків України з іншими країнами.

Висловлені думки академіка М.М. Паламарчука про роль суспільної географії як науки про територіальну організацію суспільства нерозривно пов'язані з актуальними проблемами, які нині постають перед Україною. Ця роль посилюється у зв'язку з необхідністю виходу країни з системної кризи, що проявляється в різкому погіршенні економічного стану держави, значному спадові виробництва, проблемах з енергозабезпеченням, банкрутстві й закритті підприємств, прогресуючому безробітті та, як наслідок, зниженні життєвого рівня населення, зростанні бідності.

Нині відсутній просторовий аналіз розвитку суспільства, що передбачає дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються в економіці, соціальній сфері, зайнятості населення, природокористуванні в територіальному вимірі. Такий аналіз дав би можливість виявити особливості формування територіальної структури суспільства в кризовій ситуації, виявити райони економічної активності й зосередження найбільш масових процесів життєдіяльності населення і проблемні райони. Особливо важливим є виявлення депресивних територій, а це переважно сільські райони, які через несприятливу соціально-економічну політику щодо села, недоліки в реформуванні аграрної сфери, нераціональну систему землекористування втрачають своє колишнє господарське значення і свій економічний потенціал. Все це спричинило безпрецедентне зростання міграційних потоків із сільської місцевості до міст. Відбувається істотне скорочення поселенської мережі. Так, за роки незалежності в Україні знято з обліку 528 сіл через відсутність в них мешканців.

В умовах системної кризи в країні зростає просторова поляризація суспільства, збільшується розрив у рівнях економічного і соціального розвитку між столицею містом Київ та рештою території, між регіонами, між міськими поселеннями та сільською місцевістю. Це є ознакою відсталості країни, неефективної системи господарювання, нераціонального використання ресурсного потенціалу, в тому числі людського капіталу.

Негативні процеси в економічному і соціальному розвитку призводять до зменшення чисельності населення, особливо у сільській місцевості та малих містах, збільшення темпів старіння населення, істотного скорочення соціальної сфери, збідніння населення.

Відстеження цих процесів, що є основою формування територіальної структури суспільства, їх аналіз у просторовому вимірі є неocenним, за висловом М.М. Паламарчука, для суспільної практики. Наукові комплексні напрацювання географів є дуже важливими для розв'язання проблем суспільного розвитку – соціальних, економічних, екологічних. Роль географії зростає і у зв'язку з сучасним станом навколишнього середовища. У цьому плані вчений особливо наголошував на глибокому вивченні закономірностей взаємодії суспільства і природи в територіальному вимірі, розробленні раціональних моделей дослідження виробничих і природно-антропогенних територіальних комплексів з урахуванням системи господарювання з метою запобігання негативних наслідків при виникненні природно-техногенних небезпек. Особливо наголошувалося на необхідності проведення еколого-географічного районування України.

М.М. Паламарчук сформулював положення, які можуть бути використані в сучасний період для соціального й економічного піднесення держави. Найголовніші з них:

- Комплексний економічний і соціальний розвиток країни та її регіонів;
- Територіальний устрій країни з урахуванням її регіональних відмінностей. Нині це особливо актуально у зв'язку з проведенням децентралізації;
- Обґрунтування раціональної структури й спеціалізації економіки з наданням переваги розвитку АПК й ефективності землекористування;
- Соціальна орієнтація економіки і підвищення рівня життєдіяльності населення;
- Вирішення проблем зайнятості;

- Підвищення конкурентоспроможності виробництва, інтеграція країни у світову економіку, особливо в ЄС;
- Формування екологічного каркасу території.

Концепція територіальної організації суспільства, розроблена під керівництвом М.М. Паламарчука, має бути покладена в основу при опрацюванні стратегії розвитку України з урахуванням сучасних реалій і суспільних трансформацій. В цьому документі мають бути визначені державні пріоритети, зміст та засоби реалізації напрямів економічного і соціального розвитку країни з обов'язковим урахуванням сучасної територіальної структури суспільства, тенденцій змін, що відбуваються в ньому, включаючи еколого-географічний чинник. Важливим є аналіз суспільно-територіальних комплексів і систем, які сформувалися раніше, виявлення причин, що призвели до занепаду виробництва і поселенської мережі. Велике значення має врахування економічного каркасу територій, включаючи міські мережі й транспортну інфраструктуру. Скрізь має забезпечуватися територіальний і комплексний підхід як запорука раціональної територіальної організації суспільства і ефективного розвитку економіки держави. На цьому неодноразово наголошував академік М.М. Паламарчук у своїх працях.

Значення праць М.М. Паламарчука нині особливо посилюється у зв'язку з необхідністю врахування наукових напрацювань стосовно територіальної організації суспільства, просторових закономірностей розвитку виробництва і розселення населення, які є складовою наукових засад управління процесами економічного і соціального розвитку країни.

References [Література]

1. Palamarchuk M.M., Nagirna V.P., Palamarchuk V.M. et al. (1980). *The agro-industrial complex of the Ukrainian SSR*. Teacher's guide. Kyiv: Rad. shkola. [In Ukrainian].
[Агропромисловий комплекс Української РСР. Посібник для вчителя / М.М. Паламарчук, В.П. Нагірна, В.М. Паламарчук та ін. – К.: Рад. школа. – 1980. – 175 с.]
2. *Modern Ukrainian Human Geography*. Reading-book. Editor and author of biographic articles prof. O. Shablii (2007). Lviv: Ivan Franko Lviv National University Publishing Center. [In Ukrainian].
[Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / Упорядник та автор біографічних статей проф. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2007. – 1008 с.]
3. Palamarchuk M.M., Gorlenko I.O. (1972). *Mineral resources and structure of regional industrial complex*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
[Паламарчук М.М., Горленко І.О. Мінеральні ресурси і структура районного промислового комплексу. – К.: Наук. думка, 1972. – 215 с.]
4. Palamarchuk M.M., Palamarchuk O.M. (1998) *Economic and social geography of Ukraine (with the basis of theory)*. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian].
[Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України (з основами теорії). – К.: Знання. - 1998. – 416 с.]
5. Palamarchuk M.M., Palamarchuk A.M. (1985). The typology of agro-territorial complexes. *News of the All-Union Geogr. Society*. Vol. 117, 5. [In Russian].
[Паламарчук М.М., Паламарчук А.М. Типология агропромышленных территориальных комплексов // Изв. Всесоюз. Геогр. об-ва. – 1985. – Т. 117. – Вып. 5. – С. 404 – 413.]
6. Palamarchuk M.M., Tashchuk K.O. (1974). *Territorial structure of industrial complex of economic region*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
[Паламарчук М.М., Тащук К.О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. – К.: Наукова думка, 1974. – 127 с.]
7. Palamarchuk M.M., Protsko N.P., Gorlenko I.A. et al. Executive ed. M.M. Palamarchuk (1972). *The theoretical basis of the functional structure of the industry of the economic region*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
[Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района / М.М. Паламарчук, Н.П. Процко, И.А. Горленко и др. Отв. ред. М. М. Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1972. – 240 с.]
8. Palamarchuk M.M., Palamarchuk A.M., Yazyzina R.A., Nagirnaya V.P. et al. (1985). *The territorial organization of agro-industrial complexes*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
[Территориальная организация агропромышленных комплексов / М.М. Паламарчук, А.М. Паламарчук, Р.А. Язызина, В.П. Нагирная и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 304 с.]
9. Palamarchuk M.M., Balabanov G.V., Gorlenko I.A. et al. Executive ed. M.M. Palamarchuk (1981). *Territorial structure of industrial complexes*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
[Территориальная структура производственных комплексов / М.М.Паламарчук, Г.В. Балабанов, И.А. Горленко и др. Под общей ред. М.М. Паламарчука. - К.: Наук. думка, 1981. – 311 с.]
10. *Ukraine: main trends of interaction between society and nature in the twentieth century (geographical aspect)*. Ed. L.H. Rudenko (2005). Kyiv: Academperiodica. [In Ukrainian].
[Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX столітті (географічний аспект) / За ред. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.]